

Stanisław Kobiela

Matka Boża z chusteczką - "encheirionem"

Series Byzantina 5, 32-38

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Matka Boża z chusteczką – encheirionem

Ks. Stanisław Kobielus

Instytut Historii Sztuki, UKSW, Warszawa

Na wielu przedstawieniach Matki Bożej bizantyjskiej proveniencji jest ukazany kawałek tkaniny, który Ona ma zatknięty za pasek lub trzyma w dłoni przewinięty przez kciuk (il. 1)¹. Do czego służył ten kawałek materiału? Jaka była jego proveniencja?

Ten niewielki kawałek tkaniny zwano w kręgu kultury bizantyjskiej *ἐγχειρίον* – *encheirion*. Jego etymologia: *ἐν* + *χείρ* wskazuje na coś, co się trzyma w ręku, między innymi nawet, jak podaje słownik – broń². Byłby to zatem kawałek tkaniny, nierzadko ozdobnej, służący jako chusteczka do wycierania nosa albo ocierania potu. Słownik sugeruje ponadto chustkę na szyję albo manipularz³. Termin ten łączono także z tkaniną zawieszaną na ikonie w celu jej dekoracji albo ochrony⁴.

Wśród liturgicznych szat Kościoła wschodniego jest wymieniany *encheirion*, przez który rozumiano kawałek miękkiej tkaniny, noszony od VIII w. przez duchownych bizantyńskich, zatknięty za pasem z prawej strony, służący do wycierania rąk⁵. Po raz pierwszy został przytoczony razem z in-

¹ Matka Boża Orans, mozaika w apsydzie, katedra Bożej Mądrości (św. Zofii), Kijów, wzniesiona na upamiętnienie zwycięstwa Jarosława Mądrego nad Pieczyngami w 1017 r., ukończona w 1037 r., przebudowana w baroku; por. *Churches of Ukraine*, Kyiv 2000, il. s. 55.

² *ἐγχειρίδιος* – trzymany w ręku, trzymana jakaś rzecz, np. broń; *ἐγχειρίζω* – wręczyć, brać coś do ręki; T. Papas, *Studien zur Geschichte der Messgewänder im byzantinischen Ritus*, München 1965, s. 152–153.

³ G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford University Press, 1961.

⁴ Szerzej omawia tę tkaninę: V. Nunn, *The Encheirion as adjunct to the Icon in the Middle Byzantine Period*, „Byzantine and Modern Greek Studies” 10 (1986), s. 73–102.

⁵ E. Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyni obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych*, Warszawa 2001, s. 61; Nicolle Thierry podaje następującą definicję *encheirionu*: „L'encheirion est une piece d'étoffe rectangulaire attachée a la ceinture de la tunique au niveau de la cuisse droite”; N. Thierry, *Le costume épiscopal byzantin du*

1. Matka Boża Orans, mozaika w apsydzie,
katedra Bożej Mądrości (Św. Zofii), Kijów

nymi szatami liturgicznymi w liście patriarchy Nicefora z Konstantynopola (805–816) skierowanym do papieża Leona III (zm. 816 r.) w Rzymie⁶ i pod tym terminem rozumiano go jako chusteczkę. Według Christofera Waltera w sztuce bizantyńskiej *encheirion* pojawił się po raz pierwszy w *Mnologionie*, iluminowanym kalendarium bizantyjskim⁷, wykonanym dla cesarza Bazylego II zwanego Bułgarobójcą (976–1025), i upowszechnił się

Xe au XIIe siècle d'après les peintures datées (miniatures, fresques), „Revue des Études Byzantines” 24 (1966), s. 311.

⁶ T. Papas, *op. cit.*, s. 131.

⁷ W Kościele greckim jest to ekwiwalent *Calendarium* albo *Martyrologium* w Kościele łacińskim.

dopiero w dziełach XII-wiecznych⁸. Teza ta nie jest pewna, gdyż już w dekoracji katedry w Faras, począwszy od X w., Matka Boża oraz biskupi zostali ukazani z *encheirionami* w dłoniach.

Z czasem *encheirion* został zastąpiony przez liturgiczny *epigonation* – kawałek zdobionej tkaniny długości około trzydziestu centymetrów. Przy czym *epigonation* już od 1193 r., według przekazów tekstowych, został zarezerwowany dla szat liturgicznych biskupa⁹. Jeszcze później jego noszenie stało się również przywilejem archimandrytów, igumenów i protoprezbiterów. Uległa też gruntownemu przekształceniu jego forma. *Epigonation*, albo prawosławna „palica”¹⁰, przekształcił się w sztywny kawałek materiału najpierw w kształcie kwadratu, a później rombu, najczęściej ozdobiony krzyżem lub mieczem. Był zawieszany u pasa na biodrze z prawej strony. Symbolizował miecz Słowa Bożego (Ef 6, 17), w który duchowny winien być uzbrojony zgodnie z brzmieniem Psalmu 44, 4: „Bohaterze, przypasz do biodra swój miecz, swą chlubę i ozdobę! Szczęśliwie wstąp na rydwan w obronie wiary, pokory i sprawiedliwości, a prawica twoja niech ci wskaże wielkie czyny!”

W Kościele zachodnim *epigonation* przekształcił się w manipularz, którego symbolika zawarta jest już po części w modlitwie odmawianej przy jego zakładaniu. Tekst jej według liturgii rzymskiej brzmi: *Merear, Domine, portare manipulum fletus et doloris: ut cum exultatione recipiam mercedem laboris* – „Obym się stał godzien, Panie, dźwigać brzemień łez i cierpienia, abym z radością otrzymał zapłatę za swój trud”.

W liturgii mozarabskiej natomiast modlitwa różni się nieco od wspomnianego wyżej brzmienia: *Merear queso Domine deportare manipulum iusticie: et ferre cum patientia: ut illum cum exultatione deferendo cum tuis Sanctis portionem accipiam* – „Obym się stał godnym, proszę Cię Panie, dźwigać brzemień sprawiedliwości i znosić je w cierpliwości, abym nosząc go z radością, otrzymał udział z Twoimi świętymi”.

Według tradycji, zarówno *encheirion*, jak i późniejszy *epigonation*, łącznie z chustą, której użył Chrystus podczas Wieczery Paschalnej, gdy umywał apostołom nogi (J 13, 2–11), lub z perizonium, którym okryte były Jego biodra podczas krzyżowania¹¹.

Wspomniana wyżej ewolucja dotyczyła dziedziny liturgii. Natomiast w świeckim bizantyjskim stroju reprezentacyjnym *encheirion* funkcjonował

⁸ Ch. Walter, *Sztuka i obrządek Kościoła Bizantyjskiego*, przeł. K. Malcharek, Warszawa 1992, s. 34–35; *Menologion of Basil II*, „Patrologia Graeca”, t. 17, 409B.

⁹ N. Thierry, *op. cit.*, s. 311.

¹⁰ Równoboczną palicę należy odróżnić od nabiodrnika, który ma kształt prostokątny.

¹¹ T. Papas, *op. cit.*, s. 131.

nadal jako chustka do wycierania nosa, ocierania łez i potu¹². I z takim przeznaczeniem można go przyjąć w przypadku jego obecności w różnych wyobrażeniach osoby Matki Bożej.

W przedstawieniach Matki Bożej w konwencji Orantki chusteczka zatknięta jest z zasady za pasek. Natomiast w Hodegetriach lub w obrazach zbliżonych do tej konwencji, na przykład gdy Matka Boża podtrzymuje Dzieciątka na łonie, trzyma przeciągnięty przez kciuk *encheirion*, z reguły w lewej dłoni, zgodnie ze zwyczajem kobiet bizantyjskich. Przykładem może być obraz Hodegetrii, zwany *Salus Populi Romani* – Ocalenie Ludu Rzymskiego, który od XIII w. znajduje się w bazylice Matki Boskiej Większej w Rzymie. Jednak są wyjątki, gdzie Matka Boża chustkę trzyma w prawej dłoni między palcem wskazującym a pozostałymi palcami (ikona ze Studenicy, 1208 r.). Obraz z Santa Maria Maggiore rozpowszechnił się w Europie w powtórzeniach szczególnie po Soborze Trydenckim, zwłaszcza po zwycięstwie chrześcijan nad turecką armadą pod Lepanto w 1571 r.¹³ Jednym z nich jest obraz Matki Bożej Wychowawczyni z XVII w. w sanktuarium w Czarnej, k. Czarnieckiej Góry. Można też wspomnieć między innymi o obrazach: Matki Bożej Berdyczowskiej z XVII w., obecnie na Kamionku w Warszawie; Matki Bożej Zielenickiej z pierwszej połowy XVII w.; Matki Bożej Pocieszenia z XVI w. z kościoła św. Klemensa Dworzaka we Wrocławiu; Matki Bożej Różańcowej z XVII w. z Żegocina. Na wszystkich Maryja trzyma w dłoni *encheirion*. Są to kopie obrazu *Salus Populi Romani* i w większości przypisuje się im, chociaż legendarne, pochodzenie bizantyjskie¹⁴.

Omawiany kawałek tkaniny zapewne wywodzi się z bizantyjskiego stroju dworskiego. Za przykład może posłużyć jedna z dam dworu w orszaku cesarzowej Teodory na mozaice z pierwszej połowy VI w. w bazylice San Vitale w Rawennie. Odziana w tunikę i pallium, w prawej ręce trzyma podręczny kawałek tkaniny z frędzlami. Na powstałej na przełomie XI i XII w. ikonie św. Teodora, legionisty z czasów cesarza Maksymiana, ukazanego w reprezentacyjnym stroju rycerskim, ozdobny ręczniczek jest zatknięty za pas¹⁵. Także macedoński Jan Oliver Despot¹⁶ na fresku z lat 1345–1346

¹² *Ibidem*, s. 152–153.

¹³ T. Mroczko, *Gotyckie Hodegetrie polskie*, w: *Średniowiecze. Studia o kulturze*, t. 3, red. J. Lewański, Wrocław 1966, s. 68.

¹⁴ Por. *Z dawna Polski Tyś Królową. Przewodnik po sanktuariach maryjnych*, Szymanów 1983.

¹⁵ Św. Teodor, ikona, fragment, XI–XII w., Ermitaż, Petersburg; por. *Byzantine Art in the Collections of the USSR*, red. N. N. Leman, Moscow 1966, il. 228.

¹⁶ Despot Jovan Oliver, fresk, klasztor w Lesnove, k. Zletova, 1345–1346 r., Macedonia. Despot – tytuł zarezerwowany dla członków rodziny królewskiej w cesarstwie bizantyjskim.

oraz Vlatko Sebastokrator¹⁷ na fresku z drugiej połowy XIV w. są wyobrażeni w stroju uroczystym i noszą *encheirion* zatknięty za pas po prawej stronie. W życiorysie św. Mikołaja została opisana jego cudowna interwencja w ocaleniu chłopca wziętego do niewoli. Malarz ilustrując tę scenę, przedstawił niezwykle bogato zdobiony ręczniczek zwisający na lewym ramieniu chłopca, którego święty zwraca uradowanym rodzicom.

Ręczniczek był widocznie także podręcznym kawałkiem tkaniny wykorzystywanym przez skrybów, skoro w jednym z kościołów w Kapadocji na fresku wyobrażającym Ewangelistów zapisujących Ewangelię, jest przerzucony przez ich pulpit. Innym przykładem może być miniatura przedstawiająca św. Jana Apostoła, przed którym na pulpicie przewieszony jest ręczniczek. Podobny pasek tkaniny trzyma na ramieniu donator na miniaturze dedykacyjnej Ewangeliarza popa Dobrejszy z XIII w.¹⁸

Ten niewielki kawałek tkaniny, prawdopodobnie wykonany z jedwabiu, w swym pierwotnym przeznaczeniu służył zapewne do ocierania potu, łez, czyszczenia nosa i innych praktycznych celów. Z czasem mógł zacząć pełnić funkcję tylko ozdobną lub symboliczną.

W scenach Ukrzyżowania Maryja trzyma *encheirion* w lewej ręce i ociera nim łzy. Ikona Ukrzyżowania z VIII w. z klasztoru na Synaju lub fresk z wyobrażeniem Matki Bożej pod krzyżem z cerkwi Bojana, na peryferiach Sofii w Bułgarii z XIII w., są tego dowodnym przykładem (il. 2).

Należy zauważyć, że zachodnie przedstawienia Matki Bożej pod krzyżem wyraźnie różnią się od bizantyjskich i im pokrewnych. W zachodnich Matka Boża jest ukazywana często jako omdlewająca, osuwająca się na ziemię i podtrzymywana przez Jana Apostoła; nierzadko klęczy, a niekiedy odwraca się od krzyża; brak jest natomiast gestu ocierania łez. Jeśli już występuje, to Maryja używa do tego *maforium* lub poły swego płaszcza.

We wschodnich zaś realizacjach Maria z zasady stoi wyprostowana, z częstym gestem ocierania łez. Byłby to wierny odpowiednik opisu ewangelicznego: „A obok krzyża Jezusowego stały: Matka Jego i siostra Matki Jego, Maria, żona Kleofasa, i Maria Magdalena” (J 19, 25). Matka Jezusa zatem stała. Płacz zaś, być może, był nawiązaniem do słów Ewangelii według św. Łukasza dotyczących drogi Jezusa na Golgotę: „A szło za Nim mnóstwo ludu, także kobiet, które zawodziły i płakały nad Nim” (Łk 23, 27).

¹⁷ Vlatko Sebastokrator z żoną Władysławą, fresk, 2. poł. XIV w., kościół św. Jerzego, Psaca, Macedonia. Sebastokrator – tytuł zarezerwowany dla członków rodziny królewskiej w cesarstwie bizantyjskim.

¹⁸ Ewangeliarz popa Dobrejszy, miniatura z portretem dedykacyjnym, XIII w., Biblioteka Narodowa w Sofii.

2. Matka Boża ze św. Janem w scenie Ukrzyżowania, poł. XIII w.;
cerkiew w Bojana

Na wyobrażeniu Ukrzyżowania, wykonanym w emalii w XII w., Matka Jezusa z towarzyszącą jej drugą kobietą stoją pod krzyżem, trzymając w dłoniach *encheirion*.

Analogicznie do gestu ocierania łez przez Matkę Bożą w scenie Ukrzyżowania zachowują się także inne osoby. Tak jest na fresku z XIII w. wyobrażającym Zdjęcie z krzyża, w kościele św. Jana Teologa w Veroia w Macedonii. Mężczyzna stojący obok krzyża ociera łzy, wprawdzie nie chusteczką, lecz połą swego płaszcza¹⁹.

Encheirion należy odróżnić od paska używanego do przepasania talii, którego dolne fragmenty niekiedy są widoczne spod płaszcza. Lecz czy jest

¹⁹ Zdjęcie z krzyża, fresk, XIII w., kościół św. Jana Teologa, Veroia, Macedonia.

to tylko pasek? Znane są bowiem poglądy na temat noszonego przez Maryję łacińskiego paliusza, odpowiednika greckiego *omophorionu*, którego końce zwisają niekiedy spod Jej płaszczka. Tak jest na przykład na mozaice w scenie Nawiedzenia w bazylice w Parenzo w Kroacji (VI w.), gdzie zarówno u Marii, jak i u Elżbiety zwisa częściowo widoczny biały pas z wyhaftowanym równobocznym krzyżem. Wiadomo, że paliusz był symbolem najwyższej godności kapłańskiej. Dlatego zwolennicy obecności paliusza u Maryi uzasadniają jego obecność Jej kapłańską godnością. W przypadku sceny Nawiedzenia, obydwie kobiety pochodziły z rodu kapłańskiego, zatem obecność paliusza byłaby uzasadniona.

Ręczniczki czy chusteczki bywają dekorowane. Może to być haft. Na mozaice z XI w., w apsydzie katedry Bożej Mądrości w Kijowie, przedstawiającej Matkę Bożą w konwencji orantki, na chusteczce jest wyhaftowany równoboczny krzyż, zbliżony w formie do maltańskiego. W innych realizacjach pojawia się krzyż zwykły lub krzyż równoboczny. Tkanina może być także na końcach zdobiona brązowym pojedynczym szlaczkiem lub kilkoma wielobarwnymi paskami. Na fresku z katedry w Faras – Matka Boża z biskupem Marianosem – *encheirion* biskupa ma podłużną barwną lamówkę. Na wielu obrazach chusteczka jest zakończona frędzlami, bywa także zupełnie biała, bez ozdób hafciarskich.

Należy jeszcze wspomnieć o pewnej regule trzymania *encheirionu* przez Matkę Bożą i inne osoby. Maryja trzyma chusteczkę przeciągniętą przez kciuk lub ułożoną między kciukiem a palcem wskazującym. Wszystkie kopie obrazu *Salus Populi Romani* ściśle przestrzegają tej konwencji. Natomiast u nubijskich biskupów wyobrażonych w katedrze w Faras *encheirion* przewleczony jest przez palec wskazujący prawej dłoni.

Czy można mówić w przypadku *encheirionu* o jakiś jego wartościach symbolicznych? Służąc do ocierania łez w kontekście Ukrzyżowania, Zdjęcia z krzyża lub Opłakiwania, mogłyby wskazywać na prawdę, że Maryja miała aktywny udział w dziele Odkupienia, który teologowie określają jako *corredemptio* i *compassio*, czyli *cooperatio per modum sacrificii*. Maryja uczestnicząca w Męce Chrystusa bywa także określana jako *socia Christi*.

Jak w wielu przypadkach odczytywania treści ikonograficznego przekazu, także i w tym drobnym elemencie – *encheirionie*, można odnaleźć kilka warstw znaczeniowych. I fakt ten świadczy o głębokich złożach myśli przepowiadanych przy pomocy liturgii i sztuki.